

सतार संस्कृति : एक चिनारी

--मदनप्रसाद कट्टेल

संस्कृति मानव जीवनको एक पद्धति हो, समाजमा मानिसहरूले आफ्नो व्यवहार चलाउने क्रममा बनेको एक नियम हो। भौगोलिक बनेटको विविधता संनसंगै त्यहाँको मानव संस्कृति पनि अलग अलग हुने हुँदा संस्कृतिलाई वातावरणीय प्रभावको पनि उपज भन्न सकिन्छ।

नेपालको पूर्वी तराईका मोरङ्ग र झापा जिल्लामा बसोबास गरिरहेका सतारहरूको संस्कृतिबारेमा अध्ययन गर्नुभन्दा पहिले, यिनीहरूको इतिहास र नेपाल आगमनबारे जानकारी लिनु आवश्यक हुन जान्छ।

सतार जातिको इतिहास र उत्पत्ति

सतार र संताल एउटै जाति हो। भारतमा बसोबास गर्ने यो जातिलाई संताल भनिन्छ भने नेपालमा बसोबास गर्नेलाई सतार भनिन्छ। सतारहरूको जातीय थलो गंगा र वैतरनी बीचको ३५० माइलको भूभाग हो। जसमा भागलपुर, संताल परगना, वीरभूम, बाँकुरा, हजारीबाग, मानभूम, मिदनापुर, सिंहभूम, मधु-रगञ्ज र बालासोर जिल्ला पर्दछन्। नेपालको पूर्वी तराईका २ जिल्ला मोरङ्ग-र झापामा पाइने सतारहरू पनि यिनै ठाउँबाट आएका हुन्।

सतारहरू कहिले नेपाल पसे भन्ने सम्बन्धमा डिल्लीराम दहाल लेखेहुन्छ--“संताल परगनाका विभिन्न जिल्लाबाट सतारहरू छ-सात दशक अगाडि नेपाल पसे।” लेखको क्रममा सतारहरूसँग भएको साक्षात्कारमा प्रायः सतारहरू नेपाल आई बसेको दुई पुस्ता भएको बताउँछन् भने केही सतारहरू चार पुस्ता भएको बताउँछन्। उपर्युक्त कुराहरूलाई मध्यनजर राख्दा सतारहरू

एकैचोटि नेपालमा आएका नभई २०० वर्ष अगाडिदेखि आउने क्रम गुरु गरेको पाइन्छ किनभने इतिहासकारहरूले एक शासकको शासनकाल २५ वर्ष राखेका छन् तर सर्व-साधारण जनताको जीवनकाल २५ वर्ष नराखी ५० वर्ष राखिन्छ भन्ने कुरा प्रा. श्री तुलसीराम वैद्यज्यू बताउनु हुन्छ।

सतारहरूले आफ्नो जातीय थलो छाडेर आउनु पर्ने विभिन्न कारणहरू छव जसमध्ये,

(१) बस्ती एकै ठाउँमा गुजुमुजु परेको हुनु। यसले गर्दा एक बस्तीको एक परिवारमा सरुवा रोग लागे बस्ती नै सखाप हुने डर हुन्थ्यो। महामारी (दादुरा, हैजा) बाट बच्नका लागि परिवारका परिवार बस्ती नै छाडेर हिँड्न थाले।

(२) अनिकालको कारणबाट पनि कतिपय परिवार आफ्नो जातीय थलो छाड्न थालेको पाइन्छ। यस्ता अनिकाल परेका वर्षहरू क्रमशः १८७१, १८७३ र १८८६ प्रमुख हुन्।^२

(३) समाजमा प्रचलित नियम विपरीत विवाह, र अन्य क्रियाकलाप गरेर सामाजिक बहिष्कार हुने डरले भागेका पनि पाइन्छन्।

(४) परिवारमा बढ्दो सदस्यताले गर्दा पनि पुर्खौलीमा प्राप्त जमीन बटवारा हुँदै गई यसबाट जीवन यापन गर्न कठिन हुँदै गएको कारणबाट यिनीहरू बसाइँ सर्न बाध्य भए।

(५) जातीय थलोबाट बसाइँ सर्ने क्रममा नेपालको पूर्वी तराईका मोरङ्ग र झापा जिल्लाको जमीन

उब्जाउ भएको र यिनीहरू पनि कृषिमा नै दक्ष भएकाले यस क्षेत्रमा आउन यिनीहरूको विशेष रुचि भएको पाइन्छ ।

भाषा

संताली भाषा सुन्दा कोलारियन भाषा परिवार अन्तर्गत पर्दछ ।^३ यो भाषा विभिन्न ठाउँमा केही फरक गरेर बोलिन्छ । कोलारियन (अनार्य) भाषाबाट संताल भाषा प्रभावित भएको हुँदा यसलाई अनार्य भाषा अन्न सर्किदैन । केही शब्दहरू अनार्य भाषासँग मिल्ने भएपनि समग्रमा यो भाषा फरक छ । संताल भाषाको कुनै आपनो मौलिक लिपि छैन । संताल भाषामा रोमन अक्षरहरूलाई नै तल-माथि विन्दुहरू दिई केही फरक उच्चारण हुने अर्थमा प्रयोग गरिन्छ ।^४ सतार भाषाको आपनो लिपि नभए पनि शब्द भण्डार भने पर्याप्त भएको पाइन्छ । सतारहरू बोलीचालीमा पूर्णतया आपनै भाषाका शब्दहरू प्रयोग गर्दछन् । उनीहरूको बोलाइमा लचकता र स्वराघात वलाघातका कारणबाट बोलीमा माधुर्यताको आभास हुन्छ ।^५

संस्कार

संस्कार भन्नाले मानव जीवनमा मुख्य तीनवटा संस्कार (जन्म, विवाह र मृत्यु) पर्दछन् । सबै जाति र वर्गका मानिसले आफ्नो परम्परागत आधारमा यी संस्कारहरूको पालना गरिरहेको पाइन्छ ।

जन्म संस्कार

सतारहरूमा छोरोभन्दा छोरा जन्मनुलाई ज्यादा महत्त्व दिन्छन् । बालक जन्मनुभन्दा अगाडि र पछाडि सुत्केरीको हेरविचार गर्ने आइमाईलाई "दगिन" भनिन्छ । दगिनको महत्त्व बालकलाई सकुशल जन्म दिलाउन र आमालाई ज्यादा कष्ट नदिनसँग सम्बन्धित हुन्छ । यस्ता कार्यमा सिपालु र अनुभवी आइमाईलाई नै गाउँलेहरूले दगिनको दर्जा दिन्छन् ।

आफ्नो गाउँ टोलमा बालक जन्मन लागेको छ भन्ने थाहा पाउनासाथ त्यहाँ पुग्नु "दगिन" को पहिलो कर्तव्य हो । बालक जन्मेपछि नामकरण गर्ने काम पनि "दगिन" कै हुन्छ । सुत्केरीको हेरचाह र बालकको नाम-

करण समेत गरेवापत यिनले निश्चित पारिश्रमिक पनि पाउँछिन् । दगिनले छोराको न्वारान गरेको भए मंसोर महीनामा २ मन धान र छोरी जन्मेमा १ मन धान पाउँछिन् । छोरीको न्वारानमा छोराको न्वारान गरेको भन्दा कम पारिश्रमिक पाउने कुरालाई ध्यानमा राख्दा छोरी जन्मनुलाई कम महत्त्व दिइन्छ भन्ने कुरा प्रष्ट हुन्छ ।

न्वारान (निम्दामडी)

हिन्दू परम्परामा अनुसार बालक जन्मेको ७, ९ र ११ दिनमा बच्चाको न्वारान गरी बच्चाको नाम राख्ने र आमालाई पनि शुद्ध पार्ने चलन छ । तर सतारहरूमा ७ दिन भन्दा अगावै आवश्यकता अनुसार न्वारान गरी नामकरण गर्ने चलन छ । घरमा दम्पती मात्र भएमा २, ३ दिनमै न्वारान गरिन्छ ।

न्वारान गर्ने कार्य दगिनको नै हुन्छ । बालकको न्वारान गर्दा आफ्ना सम्बन्धीहरूलाई पनि बोलाइन्छ । भगवान मोराणवरु (बालबच्चाको संरक्षक देवता)लाई चढाउन विशेष प्रकारको भात पकाइन्छ । मोराणवरुलाई चढाइसकेपछि यही भात निम्तालु र सुत्केरीलाई समेत प्रसादको रूपमा खान दिइन्छ । दैनिक जीवनमा सतार-हरू प्रायः उसीना चामलको भात खाने गर्दछन् । न्वारानको समयमा भने श्रद्धा चामलको भात पकाउँछन् । यो भातमा निमको पात मिसाएर पकाइन्छ ।

भगवान् मोराणवरुलाई निमको पात मिसाएको भात चढाउनुभन्दा अगाडि चामलको पीठो मुखेर लड्कु जस्तो बनाई चढाइन्छ । यो काम पनि "दगिन" ले नै गर्दछिन् । सबै निम्तालुहरूलाई दलानमा बसाई दगिनले एउटा बटुकामा मुखेर राखिएको पीठो एक एक फाँको सबै हो अगाडि राख्दछिन् । त्यसपछि नून नहालेको ढाल, तरकारी र भात टपरीमा दिन्छन् ।

खाना खाइसकेपछि सबैजना आँगनमा बस्दछन् । यसवेला दगिनले नवजात बालकको नामकरण गरी सबैलाई सुनाउँदछिन् । नाम सुनिसकेपछि सबै निम्तालुहरू आ-आफ्नो घर जान्छन् ।

नवजात शिशुको नाम राख्ने तरिका पनि अनौठो भएको हुँदा यो कुरा पनि रोचक नै हुन जान्छ ।

नाम
सतार
भाषाम

दिन
कको
'शुभ'
'इ'
लुखु

अन्ध
जन्मे
ना
अव
ति

नव
स
मा
दे

f

f

f

प्रथम तरीका:- सतारहरू नवजात बालकको नाम जन्मवार अनुसार राख्ने गर्दछन् । सतार भाषामा सातवारको नाम पनि आफ्नै भाषामा छन् जुन यस प्रकार छ ।

नेपाली	सतार
आइतवार	आइवार दिन
सोमवार	सोमदिन
मंगलवार	मंगल दिन
बुधवार	बुध दिन
बिहीवार	बुधो दिन
शुक्रवार	शुकूल दिन
शनिवार	शनिचर दिन

जन्मवारको आधारमा बालकको नाम राख्दा दिन हटाएर राखिन्छ । जस्तो बिहीवार जन्मेको बालकको नाम 'बुधो', शुक्रवार जन्मेका बालकको नाम 'शुकूल' राखिन्छ । बालिका जन्मेकी भए वारको नाममा 'इ' कार 'उ' कार लगाएर राखिन्छ । जस्तै शुकूल, बुधु, सचर ।

बच्चाको जन्म सम्बन्धमा पनि यिनीहरू केही अन्धविश्वासलाई मान्यता दिन्छन् । शनिवार बालक जन्मेमा यसले परिवारमा सुख शान्ति हुन दिदैन, बालीनालीको पनि नोकसानी हुन्छ भन्ने धारणा राख्दछन् भने अर्कोतिर बिहीवार र शुक्रवार जन्मेको बालकलाई उन्नतिको द्योतक मानिन्छ ।

सतारहरू संगीत र नृत्यका सोखिन भएपनि न्वारानको समयमा गाना वजाना र नृत्य गर्दैनन् । सतारहरूमा बालकको जन्मलाई जति ठूलो उपलब्धि मानिन्छ त्यस अनुसूपका उत्सवका कार्यक्रमहरू भने गरिदैनन् ।

विवाह (वाप्ला)

सतार भाषामा विवाहलाई वाप्ला भनिन्छ । यिनीहरूको विवाह सतार जातिसंग मात्र हुन्छ । हिन्दूहरूमा समोविसंग जस्तै एकै थरका केटाकेटीको विवाह हुँदैन, जस्तै 'मरण्ड' थरका केटासंग 'मरण्डो' थरको

केटीसंग विवाह हुँदैन । 'चोडे' र 'विसेरा' सतार जातिको सबैभन्दा निम्न थर हो । यी थरका सतारसंग अरु सतारको विवाह हुँदैन । सतारहरूको विवाह पनि विभिन्न प्रकारका छन् । विभिन्न पुस्तक तथा आफूले गरेको अनुसन्धान अनुसार सतारहरूको विवाह ११ प्रकारको पाईयो ।

१. किरिन वाहु वाप्ला वा मोच्ते वाप्ला गूदिया (मागी विवाह)
२. टुङ्गी दिप्ला वाप्ला (कम खर्चिलो विवाह)
३. हिरोम चेतन वाप्ला (बहु विवाह)
४. सडगू वाप्ला (विधवा विधुर विवाह)
५. छर्दस जुवासी वाप्ला (घर ज्वाई बस्नुपर्ने विवाह)
६. गोलोट वाप्ला (साटासाट विवाह)
७. जुवासी किरोनिक वाप्ला (कुमारी गर्भवती विवाह)
८. निर वोलक वाप्ला (केटीको ईच्छा अनुसारको विवाह)
९. ईएतुत वाप्ला वा ओरकीदिया वाप्ला (केटाको ईच्छा अनुसारको विवाह)
१०. कथा मिलाउकीते दिया वाप्ला वा अपाडिगर वाप्ला (प्रेम विवाह)
११. यिदिकिदिया जरमठ वाप्ला (जारी विवाह)

उपर्युक्त विवाहका प्रकार र पद्धतिमध्ये किरोन-वाहु वाप्ला (मागी विवाह) लाई नै उत्तम प्रकारको मानिन्छ । केही सम्पन्न सतारहरूमा मागी विवाह विशेष प्रचलित छ । तर सामान्य श्रमजीवी सतारहरूमा सबै प्रकारको विवाह चलदछ । यसमा कुनै सामाजिक भेदभाव र बन्धेज छैन ।

१. किरोनवाहु वाप्ला (मागी विवाह) - यो विवाह पद्धति अनुसार केटाको बाबुले आफ्नो छोरा जवान भएपछि छोराको लागि आफ्नो श्रीकात अनुसारको केटी खोज्नका लागि 'राइवरीक' वा 'होरकदान' (लमी) संग सम्पर्क गर्ने प्रक्रिया शुरु हुन्छ । केटी खोज्ने काम होरकदारको हुन्छ । तसर्थ सतारहरू होरकदारलाई महत्वपूर्ण व्यक्ति मान्दछन् । होरकदारले केटालाई सुहाउँदो केटीको घरमा गई केटाको वारेमा

पूर्ण जानकारी गराउँछन् । होरकदारले केटीको आमा-बाबुसंग कुराकानी गरी उनीहरू मन्जुर भएमा केटाको घरमा आउँछन् । यसरी केटीको बाबुआमा (अभिभावक) केटाको घर आएको बेलामा आँकत अनुसारको उत्तम प्रकारको खानपिनको व्यवस्था गरिन्छ । सतारहरूमा पाहुनाको सत्कार विशेष रुचिका साथ गरिन्छ भने अन्न यो विवाहसंग सम्बन्धित पाहुना हुनाले सत्कारमा विशेष ध्यान दिइन्छ ।

केटीतर्फबाट आएका प्रतिनिधिहरूले केटाको अर्थिक अवस्था चालचलन सबै ठीक छ भन्ने ठह्याएमा दुवै पक्षले केटाकेटी (डागूवा) को भेट गराउने व्यवस्था मिलाउँछन् । यो भेटघाटको कार्यक्रम स्थानीय बजार वा मेलाको गरिन्छ । त्यस अवसरमा केटाकेटीले आफूमा लागेका कुरा एकअर्कालाई सोधी एकअर्कालाई मूल्याङ्कन गर्दछन् । यस्तो कुराकानीमा केटा वा केटी कसले पनि मलाई यो विवाह मन्जुर छैन भन्न पाउँदैन । कुराकानीको सिलसिलामा केटाले विवाहको स्वीकृति स्वरूप १२।- रूपैयाँ दिनु पर्छ जसलाई सतार भाषामा चुमान टक्का भनिन्छ । पछि यो रूपैयाँ केटीको बाबुलाई रु. ५।- आमालाई रु. ५।- र हजुर आमालाई रु. २।-गरी बाँडिन्छ । यही दिन विवाहको मिति पनि निश्चित गरिन्छ । मिति निश्चित गर्दा केटाकेटी दुवै हो जन्मवार पर्ने दिइदैन । यो परम्परागत नियम भएको कुरा सतारहरू बताउँछन् ।

निमन्त्रणा पठाउने प्रक्रिया

केटाकेटीको विवाह निश्चित भइसकेपछि दुवै पक्षले आ-आफ्ना नातेदार र सम्बन्धीलाई विवाहमा उपस्थित हुनलाई निम्ता गर्दछन् । यिनीहरूको निम्ता गर्ने प्रक्रिया बडो अनौठो र चमत्कारपूर्ण पनि छ । अन्य जातिहरूमा जस्तो कार्ड बाँड्ने, सुपारी बाँडी निम्ता गर्ने चलन छैन । विवाह निश्चित गरिएको दिन केटाकेटी दुवै पक्षले एक हात लामो जूटको डोरी बाट्दछन् । डोरीको संख्या निम्तालुको संख्या अनुसारको हुन्छ । डोरी बाट्नेको दिनदेखि कतिदिन पछाडि विवाह हुने हो त्यो डोरीमा त्यतिवटा नै गाँठो (गिरो) बनाइन्छ ।

डोरीमा पारिएका प्रत्येक गाँठोमा वेसार लगाएर पहुँलो बनाइन्छ । यसरी तैयार गरिएको डोरीलाई सालको पातको टपरो ('भौति') मा राखिन्छ । निम्ता गर्ने व्यक्तिले निम्ता गर्नु पर्ने व्यक्तिकहाँ गई एक एक वटा डोरी बाँड्छन् । यस बाहेक अरू कुराहरू मौखिक रूपमा जानकारी गराउँछन् । डोरीमा पारिएको गाँठोको आधा-रमा कतिदिन पछाडि विवाह हुन्छ भन्ने कुरा पत्ता लाग्दछ । डोरीमा गाँठो पारेकै दिन निम्ता दिन नसकिएमा भोलिपल्ट डोरीको एउटा गाँठो खोलेर दिइन्छ ।

विवाहको तैयारी प्रक्रिया

१) परम्परागत विवाह पद्धति- सतारहरूमा विवाहको तैयारी प्रक्रिया पनि विशेष प्रकारको छ । विवाहको दिन आउन पाँच दिन अगाडि (निम्ता गर्ने तैयार गरिएको डोरीमा ५ वटा गाँठो बाँकी रहँदा) केटा पक्षको घरको आँगनमा हरियो पिपलका पातको सानो छाप्रो तैयार गरिन्छ । सतार भाषामा यसलाई 'भडुवा' भनिन्छ । 'भडुवा' हिन्दू धर्मावलम्बीले बनाएको जग्गे जस्तो नभई अलग्गै प्रकारको हुन्छ । निम्तालुहरू समेत मिलेर बनाएको 'भडुवा' (कलात्मक छाप्रो) का बीचमा एउटा सख्वा (साल) को खम्बा हुन्छ । यो खम्बा चार पाँच फीट उचाइको हुने हुँदा छाप्रोको उचाई यही खम्बामा भर पर्दछ । 'भडुवा' को दक्षिण भागमा एक हात गहिरो खाडल खनिन्छ । यो खाडलमा पाँचवटा हरियो दुवो, नडले उफ्काएका पाँच वटा चामल, पाँच वटा हर्दीका टुक्रा टपरोमा हाली राखिन्छ । एउटा सानो टपरोमा अन्नको रक्सी पनि राखिन्छ । रक्सी राख्नु अगाडि रक्सी जुन अन्नको बनाइएको छ त्यसैको एउटा विरवा पनि रोपिन्छ ।

स्तुप बनाउने काम 'डंगुश' (वेहुना) को दिदी को हुन्छ । वेहुलाको सहोदर दिदी नभएको अवस्थामा फुपूले बनाउनु पर्दछ । यो बनाउँदा दिदी वा फुपूले सके-सम्म आफ्नो भीष प्रदर्शन गर्दछिन् ।

यसपछि "मुलु सुमाङ ओजोगकू" (हर्दी तेज लगाउने) काम गुरु हुन्छ । तेल वेसार लगाउने काम वेहुलाका नातेदारको हुन्छ । सबै भन्दा पहिले 'मझिडाम'

(गाउँको मुखिया) लाई तेल बेसार लगाइन्छ । त्यसपछि "पानिख" (दोस्रो मुखिया) लाई र उसकी श्रीमतीलाई पनि लगाउनु पर्दछ । यसपछि क्रमशः जगमही, बोगहा आदि मिलाएर दस जनालाई तेल बेसार लगाइन्छ । अन्त्यमा वेहुलालाई 'पटिया' (गुन्दी) मा बसाएर तेल लगाइन्छ ।

उपर्युक्त विधि गरिसकेपछि जन्ती केटीको घर तिर लाग्छ । जन्ती वेहुलीको घर पुग्नु अगाडि मझीडामले वेहुलालाई त्यस गाउँको मन्दिरको परिक्रमा गराउँछन् । जन्ती वेहुलीको घरमा पुग्नासाथ कन्याहरूले जन्तीको खुट्टामा पानी खन्याएर पहिलो स्वागत गर्दछन् । त्यसपछि वेहुलालाई बीच आगनमा पटिया (गुन्दी) वा परालमा बसाइन्छ । जन्ती वेहुलाको वरिपरि गोलो भएर बस्दछन् । यसपछि वेहुलाको मिनाज्यू नभए फूपाज्यू वेहुला बसेको ठाउँमा जान्छन् । मिनाज्यूले वेहुलालाई उठाई एकपटक जन्तीको वरिपरि घुमाउँछन् र केटीको गाउँको मझीडाम (मुखिया) कहाँ पुऱ्याउँछन् ।

मझीडामले केटालाई काखमा राखी तेल बेसार लगाई दिन्छन् र आफ्नो गच्छे (अकौत) अनुसार धोती कमिज फेटा आदि दिन्छन् । यसको बदलामा वेहुलाले पनि मझीडामलाई ढोग्नु पर्दछ । मझीडामले वेहुलालाई दिएको उपहार बोक्ने काम मिनाज्यूको हुन्छ । यस प्रकारले मझीडामले दुलाहालाई 'खारिर' (स्वागत) गरिसकेपछि २ वट्टा जाँड दिनु पर्दछ । जाँड खाइसकेपछि वेहुलाले सामाजिक मान्यताक्रम अनुसार पालपालो सबैका काखमा बस्ने र तेल बेसार लगाई उपहार लिने क्रम शुरु हुन्छ । तेलबेसार लगाइदिने पुरुषहरू सकिए पछि आइमाईहरूले पनि सामाजिक मान्यताक्रम अनुसार नै तेलबेसार लगाई उपहार दिन्छन् । दुलाहाले सबैलाई ढोग्दछ ।

माथिका रीत पूरा हुन्जेलसम्ममा रातको नौ, दस बज्न लागेको हुन्छ । अब केटा र केटी दुवै पक्षका बीच दोहोरी गीतको प्रतिस्पर्धा शुरु हुन्छ । सतारहरू गीत र संगीतमा ज्यादै निपूण हुन्छन् । यिनीहरूको गीतमा भाव र संगीतमा प्रभावकारी तालमेल हुन्छ ।

माथिक कठिनाईले गर्दा गीतको सबै भाव बुझ्न नसके पनि उनीहरूको स्वरमा भएको स्वराघात र लय सुन्दा आत्मविभोर बनाउने खालको हुन्छ । गीतमंगसँगैको मन्दगतिमा गरिने नृत्य पनि कम आनन्ददायी हुँदैन । यिनीहरूले विवाहमा गाउने गीत यस प्रकारको छ ।

लिही मात्कोमूडारी हरलोलो पुताम आलोम्रागां
पकोडमा गोजरे हरलोलो पुताम आलोम्रागां
रागमे हरलोलो पुताम आलोम्रागां
तिरेजुगे लगी बुहेरैमे हरलो पुताम आलोम्रागां
पकोडमा गोजमा दुकानरे हरलोलो पुताम रागमे
तिरेजुगे पुताम बुहेरैमे ।

यसको सारांश यस प्रकार छ : विवाहको मण्डपमा बसेका नव दम्पतीलाई 'पुताम' (दुक्कुर) भन्दछ 'दाम्पत्य' जीवनतिर अग्रसर भएको तिम्री जति रुरु र आंसु बगाउनु छ आजै बगाउ यो भन्दा पछि तिम्री कहिर्यै नरुनु हास्रो जोडी जस्तै भएर एक अर्काको सहयोग र भरोसामा बाँच्नु ।

यस्ता विभिन्न प्रकारका उपदेशात्मक र मनोरञ्जनपूर्ण गीत र नृत्यले गर्दा विवाहको रात एउटा आनन्दमयी रात हुन्छ । निम्तालुहरू जो गीत गाउन इच्छुक हुन्छन् सबैले गीत गाउने गर्दछन्, नाच्नेहरूको संख्या पनि कमी हुँदैन ।

विवाहमा गएका जन्तीहरूको खानपिनको व्यवस्था केटीपक्षले गर्नुपर्ने चलन सतारहरूमा छैन । सम्पूर्ण जन्तीलाई केटीको घरमा बिताइने एकरातको खानपिनको व्यवस्था वेहुला पक्षले गर्नुपर्छ ।

रातको बाह्रबजे पछि वेहुलाले वेहुलीलाई सिन्दूर हाल्ने रीत छ । सिन्दूर हाल्ने समय भएपछि वेहुला वेहुली दुवैलाई ढाकी (डालो) मा बोकेर नजीकको बाटोमा लगिन्छ । वेहुलीलाई वेहुलाको दाज्यू, सो नभए दाज्यू पर्ने ब्यक्तिले बोक्नु पर्दछ । बाटोमा पुगी सकेपछि वेहुलीलाई ढाकीया मी पाँच पटक तलमाथि उचालिन्छ । यसपछि वेहुली ढाकीम भएका वेला वेहुलाले

ढाकीबाट नै बेहुलीको टाउकामा सिन्दूर लगाई दिन्छ । विवाहमा सिन्दूर सालको पातमा पोको परेर लानु पर्दछ जसलाई सतारहरू सिन्दूर खण्डी भन्दछन् ।

यसपछि राति नाचगान बाहेक कुनै महत्त्वपूर्ण कार्य हुँदैन । भोलिपल्ट जन्ती र छोरी विदा गर्ने बेलामा गाउँका मुखिया जगमही (मझिडाम) ले वर-वधुलाई यसरी आशीर्वाद दिन्छन्: आजको दिनदेखि हाम्रो रीत अनुसार तिम्रो दुवै एकअर्काका सुखदुःखका बराबरी सहभागी हो । दुवैले एक अर्काको सहयोग लिई जीवन बिताउने छौ । ^६ यही कुरा वर-वधुलाई पनि भन्न लगाइन्छ ।

वधुको घरबाट विदा भई वर-वधु र जन्ती घर फर्कन्छन् । दुलहा-दुलही घर पस्न लाग्दा बहिनीले बाटो छेक्छिन् । दुलाहाले बहिनीलाई केही रूपैयाँ दिएपछि मात्र बहिनीले बाटो छाड्छिन् । त्यसपछि जन्तीहरूको लागि खानपिनको व्यवस्था हुन्छ । सतारहरूमा यस्तो प्रकारको विवाहलाई परम्परागत रीति अनुसार गरि-एको इज्जतदार विवाह मानिन्छ । आमाबाबुले खोजेर रोजेर विवाह गरेर त्याएका दुलही परिवारमा मिलेर बस्न सक्छिन् किनकि विवाह हुनुभन्दा अगाडि केटीको कार्यकुशलता र व्यावहारिक पक्षलाई ज्यादा ध्यान दिइएको हुन्छ ।^७

२) तुडकी दिपल वाप्ला:- यो कम खर्चिलो प्रकारको विवाह हो । जसरी आजभोलि हिन्दूहरूले वर-वधु दुवै पक्षका पाँच-छ जना प्रतिनिधिले केटा-केटीलाई मन्दिरमा लगी विवाह गरिदिन्छन् त्यसै गरी सतारहरू पनि वरलाई लिई दुलहीको घरमा जान्छन् र साधारण विधि अपनाई विवाह गरेर फर्कन्छन् । दुलही 'तुडकी' (टोकरो) मा आफ्ना सामान लिई दुलहासंग आउँछिन् । अहिले सतारहरूमा आइरहेको आर्थिक कठिनाईले गर्दा यो विवाह पद्धति निकै चल्तीमा आएको छ ।

३) हिरोम चेतन वाप्ला:- घरमा एउटा स्वास्नी छँदै अर्को विवाह गर्नुलाई हिरोम चेतन वाप्ला (बहु विवाह) भनिन्छ ।^८ यो विवाह सतारहरूमा सामाजिक दृष्टिकोणले बहिष्कृत नभए पनि राम्रो दृष्टिले हेरिदैन ।

हुन त यस्तो विवाह पहिलो पत्नीबाट सन्तान नभएमा, रोगी भएमा मात्र गर्नुपर्ने कुरा सतारहरू बताउँछन्, तर कहिले काहीँ मायाभोगमा परेर पहिलो पत्नी निरोगी र सन्तान छँदाछँदै पनि यस्तो विवाह गरिन्छ । तर यस्तो अपवादको रूपमा मात्र हुने हुँदा यसको कुनै औचित्य देखिदैन । अविवाहित युवती विवाहित पुरुषसंग सम्बन्ध स्थापित गर्न चाहँदैनन्, अतः विशेष परिस्थिति विना यस्तो विवाह हुँदैन ।

४) साडया वाप्ला:- यो डंगूवा (कुमार कुमारी) को विवाह होइन । यसमा केटा र केटी दुवै विधवा र विधूर हुन्छन् । यस्तो विवाह दुवैको मन मिलेर हुने गर्दछ । विधवा विधूरका आफन्तहरूले दुवैको विवाह उचित र आवश्यक छ भन्ने ठहर्‍याई विवाह गराउ-न्छन् । यस प्रकारले सतार जातिमा उमेरमा विधवा र विधूर भएर जीवन बिताउनु पर्ने बाध्यता छैन ।

५) घरज्वाइँ वाप्ला:- नाम अनुसार नै यो विवाह केटाले घरज्वाइँ बस्नु पर्ने विवाह हो । केटीको घरमा उसका आमाबाबु बूढाबूढी भएको र एक मात्र छोरी भएको खण्डमा यस्तो विवाह हुन्छ । दुलहीका भाइ-बहिनी ज्यादै साना भएको खण्डमा पनि तिनको हेरवि-चार र पालनपोषणका लागि यस्तो विवाह हुन्छ । हिन्दू-हरूमा जस्तो घरज्वाइँलाई हेय दृष्टिकोणले हेरिदैन । उसले घरज्वाइँलाई स्थायी जायजथा वेचबिखन गर्ने अधिकार प्राप्त हुँदैन ।

६) गोलाट वाप्ला:- यस्तो प्रकारको विवाह छोराछोरी साटासाट गरी गरिने विवाह हो । यस्तो प्रकारको विवाहमा केटीलाई दिनुपर्ने पौन टक्का (सता-तारहरूको रीति अनुसार विवाह अगाडि कुरा छिन्दा केटीलाई केही रकम दिनुपर्छ) दिनु पर्दैन ।

७) ज्वाइँ किरानीक वाप्ला:- (कुमार गर्भवती विवाह):- विवाहभन्दा अगाडि केटी गर्भवती भई तर गर्भ बोकाउने केटा पत्ता लागेन भने यस्तो अवस्थामा अर्को केटालाई केही रूपैयाँ दिई गर्भमा रहेको बालकको बाबु बन्न लगाइन्छ । बाबु मान्नुको अर्थ हुन्छ उक्त केटाले गर्भवती केटीलाई आफ्नो पत्नी स्वीकार गरेको । यसरी

ज्वाइँल
ज्वाइँ ।
विवाह
मानिन्छ

लागि
सम्बन्ध
वातावरण

अवस्थ

केटाक

देखाए

निका

लगाई

पनि

विरल

बाबुले

त्यही

किन

छिनै

मानि

मानि

हुन्छ

लाई

केट

केट

आप

हा

र

जस

सि

आ

के

ज

ऊ

ज्वाइँलाई किनी छोरीको दाम्पत्य बसाइने हुँदा यसलाई ज्वाइँ किरीनोक वाप्ला भनिन्छ । सतारहरूमा यस्तो विवाह परिस्थितिवस स्वीकार गरिए पनि निम्नस्तरको मानिन्छ ।

८) निरवोलक वाप्ला:- केटाकेटी विवाहका लागि तैयार छन् । आर्थिक पक्ष, दुवै घरको आपसी सम्बन्ध आदि कुरा विवाहको अवरोध छन् र राम्रो वातावरणमा विवाह हुनसक्ने संभावना देखिँदैन भने यस्तो अवस्थामा केटी जाँडको घ्याम्पो वा पानीको गाग्रो बोकेर केटाको घरमा पस्छिन् । केटाको आमाबाबुले डर त्रास देखाएर, फकाएर हरेक यत्न गरेर केटीलाई घरबाट निकाल्न खोज्छन् । सम्झाउँदा नमानेमा आगोमा खोर्सानी लगाई धुँवा लगाई भगाउन खोजिन्छ । यति हुँदा पनि यसरी हिम्मत गरेर अर्को घरमा पसेकी केटी बिरलै आफ्नो घर फर्किन्छिन् । केटी नफर्केपछि आमा-बाबुले करले उसलाई बुहारी स्वीकार गर्नुपर्छ । केटाले त्यही दिन केटीलाई स्वीकार गरी सिन्दूर दान गर्दछ । किनभने केटाको पूर्व स्वीकृति बिना केटी केटाको घरमा छिर्ने साहस गर्दैनन् । यस्तो विवाहलाई साहसिक विवाह मानिन्छ । यसरी विवाह गर्ने केटीलाई तिक्ष्ण बुद्धि भएकी मानिने हुँदा यस्तो प्रकारको विवाह स्थायी र प्रभावकारी हुन्छ भन्ने धारणा छ ।

९) इतुत वाप्ला (ओरकीदिया वाप्ला):- यसलाई जवर्जस्ती विवाह पनि भनिन्छ । यदि केटालाई कुनै केटी मन परेमा केटी हाट बजार मेला गएका बेलामा केटाले केटीको पिछा गर्दछ । बजारमा केटीका आफन्त ओल्टाकोल्टा लागेको बेलामा केटीको सिउँदोमा सिन्दूर हाली दिन्छ । यस्तो प्रकारको घटना प्रायः गरीब केटा र धनी केटीका बीचमा घट्छ । केटीको सिउँदोमा जसको सिन्दूर पर्दछ केटी त्यसकै हुने परम्परा हुँदा सिन्दूर हासिएको केटीले उससँग विवाह गर्नु पर्दछ । आमाबाबुले केटीको विवाह अन्यत्र गरिदिने प्रयत्न गरेमा केटाले आफूले सिन्दूर हालेको दावी गर्न सक्दछ । समाजले केटाको पक्ष नै लिन्छ । यस्तो विवाहमा केटाकेटीको औकात नमिल्ने हुँदा प्रायः दिगो नरहने धारणा राखिन्छ ।

१०) अपरासिर वाप्ला (कथा मिलाउकिने-

दिया वाप्ला):-केटाकेटी दुवैको प्रेम भएको तर पारिस्वारिक स्वीकृति नभएमा यस्तो विवाह हुन्छ । केटाकेटी हाटबजार मेला जाने बहाना गरी घरबाट जान्छन् । दुवैसँग रूपैयाँ छउन्जेल अर्को गाउँमा गई बस्दछन् । त्यसपछि घरवालाले स्वीकृति दिएमा घर फर्कन्छन् । नत्र अन्य गाउँमै व्यवसाय गरेर बस्दछन् ।

११) चिदिकिदिया जरमठ वाप्ला:- कसैको विवाहित पत्नीलाई अर्कोले फकाई लाग्छ भने यस्तो विवाहलाई चिदिकिदिया जरमठ वाप्ला भनिन्छ । यसरी स्वास्नी जारी गर्नेसँग आफ्नो विवाहमा लागेको खर्च र स्वास्नीले लगाएको गहना कपडा आदिको दावी गर्ने पाउँछ । जारी गरी लानेले दावी गरिएको सामानको दोब्बर रकम तिर्नु पर्दछ । यसलाई 'दुवड टक्का' भनिन्छ । दुवड टक्का उचित छ छैन भन्ने निर्णय मझिडाम (गाउँको मुखिया) ले गर्दछ ।

मृत्यु संस्कार

हरेक जातिले मृतकको अन्त्येष्टि कार्य आफ्नो परम्परागत रीति अनुसार गर्दछन् । सतारहरू पनि अन्त्येष्टिको कार्य आफ्नो परम्परा अनुसार सरल तरीकाबाट गर्दछन् । मृत्युपछि मृत लाशलाई सुकेको खाटमै बोकेर श्मशान घाटतर्फ लान्छन् । खाट प्रायः डोरीको हुने गर्दछ । यदि मृतक त्यसवेला काठको गह्रौँ खाटमा भए डोरीको खाटमा सारी बोकिन्छ । मृतकलाई घाटतर्फ लानु अगाडि उसले लगाएका गहना कपडाहरू सबै खोली नयाँ सेतो कपडा ओडाइन्छ । यो ओडाइने नयाँ कपडालाई नवा धोती भन्दछन् । घरबाट लाश घाटतर्फ लैजाँदा मृतकले प्रयोग गरेको थाल, बटुका, लट्टी, कपडा आदि सबै घाटतर्फ लगिन्छ । लाशलाई प्रथमतः छोराहरूले अनि पालैपालो गाउँत्रेहरूले पनि बोक्दछन् । गएका मलानीलाई सतार भाषामा गोसान भन्दछन् । घरबाट लाश घाटतर्फ लैजाँदा आउने प्रथम दोबाटो वा चौबाटोमा भुटेको धान पैसा आदि छर्दछन् । यो छर्नुको अर्थ मृत आत्माले फेरि गाउँमा फर्केर नआओस्, गाउँलाई दुःख नदेओस् भन्ने हो । सतारहरूले नदी किनारामा लगी लाश जलाउँछन् । ९ तर कतिपय लाश जलाउँदैनन् भन्ने कुरा सतारहरू

बताउँछन् । ठाउँमा श्मशान घाट भन्नाले निर्यन स्थल नदी किनारमा लाश लिनन्छ । त्यही खाटो खनी खाटोको तल केही ढुङ्गा राखिन्छ । लाशलाई पुर्नु अघि टाउकोको केही केश काटिन्छ र केश काटेको ठाउँमा चत्ती बालिन्छ । त्यसपछि लाशलाई राम्रोसंग पुरिन्छ ।

लाश गाडेको स्थलमै छोराहरूको केश काटिन्छ । सेतो कपडा लगाउनु पर्ने परम्परा यिनीहरूमा छैन । अन्त्यमा नजिकैको नदीमा नुहाएर सबै मलामीहरू मृतकको घर फर्कन्छन् ।

मलामी (गोशान)हरू घर फर्केर आएपछि उनीहरूलाई सुडो ढक्का (कुखुराको मासु मिसाएको भात) र चौड खान दिइन्छ । 'सुडोढक्का' लाई यिनीहरू प्रसादको रूपमा ग्रहण गर्दछन् । मृतकका छोरासार्थ अन्य सबै परिवारले खानुपर्दछ । यसरी मृतकको अन्त्येष्टि क्रिया एकदिनमा समाप्त हुन्छ । मंसीरमा मृतकको नाममा शोक भोज गरिन्छ । यसरी एकपटक मंसीरमा शोकभोज गरिसकेपछि फेरि वर्षेपिच्छे शोकभोज गर्नुपर्दैन । मेचीदेखि महाकालीमा सतारहरूले हरेक मंसीरमा मृतकको नाममा श्राद्ध गर्दछन् भन्ने उल्लेख छ तर दर्वेशा गउँका सतारहरू यसरी वर्षेनी श्राद्ध गर्ने परम्परा नभएको बताउँछन् ।

सतारहरूमा देहत्याग गरिसकेपछि आत्माले अर्को जन्म लिन्छ भन्ने धारणा रहेको पाइन्छ । आइतवार मरेको मानिसको आत्माले अर्को जन्म लिदा दुःख पाउँछ भन्ने परम्परागत धारणा अनुसार आइतवार मानिस मर्नुलाई ज्यादै अशुभ मानिन्छ ।

पाद टिप्पणीः--

1. R. M. Macphail, [ed], Campbells Santhali English Dictionary III ed (Bihar, India The Santhal Christian Council Bengaria Mission Press) 1953, P. 6
2. डा. मथुरालाल शर्मा, आधुनिक भारतका इतिहास, (स्वास्थ्य, भारत कैलाश पुस्तक सदन, १९७६, पृ. १५१-५२)
3. R. M. Macphail, op. cit., P. 41
4. Jiva Nath Prashain: An Ethnographic Study of Satar People, Kirtipur, Central Library, M. A. Dissertation) 2040, P-24
5. R. M. Macphail, op. cit., P. 4.
6. दौलतविक्रम विष्ट: 'सतारहरूको रीतिस्थिति' हास्रो संस्कृति, सिंहदरवार, श्री ५ को सरकार, संस्कृति विभाग २०२४, पृ. १५
7. Ibid.
8. मेचीदेखि महाकाली : श्री ५ को सरकार, संचार मन्त्रालय सूचना विभाग; (सिंहदरवार, श्री ५ को सरकारको छापाखाना) २०३१, पृ-२३४
9. Ibid.